

Köszöntőbeszéd az *Überhaupt* megírásának 50. évfordulója alkalmából¹

Tamás Gáspár Miklós †

DOI: <https://doi.org/10.54310/Elpis.2023.2.2>

Kedves Barátaim! Az *Überhaupt* megírása nagyon fontos esemény volt: egy korszak végét és egy új korszak kezdetét jelezte. Ma körülünkben ül az egyik szerző, Kis János, akinek a marxizmus bírálataiban, a demokratikus ellenzék megteremtésében és az alkotmányos jogállam létrehozásában elévülhetetlen érdemei vannak. Legyünk tisztában azzal, hogy az egyik legjelentősebb magyar értelmiségi társaságában tartózkodunk.

Az alapvető morális opciók – a világ kríziseitől viszonylag függetlenül – folytonosan fennállnak, foglalkoztatnak, és ezzel életben tartanak bennünket. Akármilyen szörnyű a krízis, láthatjuk, hogy a szellem eleven: öregek és fiatalok még mindig ugyanazon keretek közt – bár e keretekből mind gyakrabban kizuhanva –, egymással vitatkoznak, olykor szenvedve, szégyenkezve, de buzgón dolgozva továbbra sem hagyják elévülni azt a gondolatot, hogy a világ megváltoztatása és az ideáljaink áttekintése a legszorosabb összefüggésben van egymással. Hadd idézzek az *Überhaupt*-ból:

Amikor Marx azt mondja, hogy az általános, dologi tartalom különös társadalmi formákban jelenik meg, nem arra gondol, hogy a természeti terminusokban meghatározható funkciókat a különböző történeti gazdasági rendszerekben más és más szociális mechanizmusok teljesítik. Nem egyenértékű formák váltakozásáról beszél; a társadalmi formák cserélődése a gazdaság dologi-naturális funkcióinak oldaláról nézve felhalmozásnak, fejlődésnek bizo-

¹ Tamás Gáspár Miklós eredetileg „A kétféle Marx kettős bírálata” címmel kívánt előadást tartani konferenciánkon, betegsége miatt azonban nem tudta valóra váltani a tervét. Hátralevő hónapjaiban is – mindvégig – fontos feladatának tekintette, hogy megírja az előadás tanulmányváltozatát, ám sajnos már erre sem adatott idő. „A kétféle Marx kettős bírálata” helyett tehát rövid „köszöntőbeszédet” mondott, amelyhez vázlatot nem használt, csupán az általa fölolvastott *Überhaupt*-idézetet jegyezte le magának. A beszédet nem szó szerint publikáljuk; az eredeti hangfájl a *Mérce* YouTube oldalán érhető el. A szerkesztés során törekedtem az előadás rögtönzött jellegéből adódó grammatikai esetlegességek kiküszöbölésére, a nyelvi felület kis mértékű – az előadó stílusához hí – csiszolására, a helyenként fragmentált mondatok minimális beavatkozással megoldható kiegészítésére, továbbá attól sem tartózkodtam, hogy pár mondatot elhagyjak (amennyiben az írásba öntött gondolatmenetet nehezen követhetővé tették volna), illetve áthelyezzek oda, ahová megítélésem szerint szerveesebben illeszkedik. Az előadást rövid diszkusszió követte. Az egyik hozzászóló a köszöntőbeszéd egy pontján előkerülő hála fogalmával kapcsolatos tisztázó kérdést tett föl – a válasz lényegét beépítettem a megfelelő szöveghelyre. A másik kérdésre adott választ a *** jel után közöljük. A szerkesztői módosításokat sehol sem jeleztem, ugyanakkor az olvasónak ismételtlen figyelmébe ajánlom a már említett felvételt: Tamás Gáspár Miklós hangját olykor megtöri a betegség, az előadás elevenségét mégsem adhatja vissza semmiféle írott változat. A hangfelvétel lejegyzéséért Snopek Júliának tartozom köszönettel – F. Á.

nyul. Az ökonómiai rendszerek egymást követő történeti típusai nem egyszerűen másképpen, hanem egyre jobban érvényesítik a gazdaság elé állított természeti követelményeket, s ez a dologi, természeti funkciók oldalán végbemenő fejlődés ad kritériumokat a váltakozó társadalmi formák sorba rendezése, fejlődési hierarchiájuk megállapítása számára. [...] A fejlődés így – mondhatni – abban áll [tessék most figyelni egy picit!], hogy maga a történelem is elvégzi az absztrakciót, amellyel a tudomány elkülöníti az általános meghatározásokat megjelenésük különös formáitól [...]. Ugyanígy bontakozik ki Marx szerint a kapitalizmusban a kooperáció különös, szociális kötelekek által korlátozott formáiból a kooperáció általános formája. (Bence – Kis – Márkus 1992, 58–60)

Mit jelent ez? Márkus, Bence és Kis interpretációja szerint azt jelenti, hogy a kapitalizmus kiteljesedésében, tökéletesedésében, univerzalizálódásában Marx az általa remélt megoldás lehetőségét látja. Az a szocializációs kényszer, amely úgyszólván természetes módon bontakozik ki, és amely a hagyományos szociális kötöttségeket fölszámolja: ez szabadítja föl az új aktorokat arra, hogy létrehozzanak egy megaláztatás, megalázkodás és az egyenlőtlenség helyzetéből fakadó hálálkodás nélküli, igazán szabad társadalmat. Ehhez a kapitalizmus romboló munkája – és a kapitalizmus romboló munkáját felhasználó szubverzív szellem még rombolóbb munkája – kell. Ez utóbbit nevezzük forradalomnak.

A forradalom perspektívájának óriási történelmi jelentősége van. Az *Überhaupt* pedig *bátran* föllépett *ellene* annak idején, minthogy e perspektíva részben valóban illúziókon – s részben számomra még mindig kedves ideálokon – alapul (az illúziók és ideálok az én fejemben is összevegyülnek).

Az *Überhaupt* a kelet-európai marxizmus egyik legfontosabb dokumentuma, amely tehát egyben antimarxista könyv. Ez igazi paradoxon: az egyik legjobb magyar marxista könyv *antimarxista*. Egyszerűsödően olyan teljesítmény, amely láthatatlanul, de hatékonyan jelen volt rengeteg ember és a rendszerváltást kivívó egész mozgalom szellemében. Mert a rendszerváltás nem véletlenszerű esemény volt – az *Überhaupt* szelleme munkálkodott benne. Hiszen a reneszánsz óta nincsenek olyan nagy társadalmi mozgalmak, amelyek mögött ne volna gondolat. Intellektuális világkorszakban élünk, legalábbis abban éltünk évszázadokig – talán e korszak véget ért. Jelentős könyvre emlékezünk tehát; jelentős könyvet dolgozunk föl, és egy nagyszerű ember előtt hajtjuk meg elismerésünk zászlaját.

Azok a gondok és gondolatok, amelyek az emberiséget a francia forradalom óta foglalkoztatták, részint az eltelt ötven esztendőben sem vesztek jelentőségükből, részint azonban elévültek. A szocializmus mint politikai projekt halott, mint gondolat eleven. Érdemes-e, lehet-e még küzdeni érte?

A szocializmus megvalósítására fölgyülemlett erők, amelyek száz milliókat mozgattak meg valamikor, semmivé váltak. Tehát nem pusztán az a kérdés, mit tartunk helyesnek *mi*; az is kérdés, hogy mit tart helyesnek az a tömeg, amelyet valamikor proletariátusnak neveztek, és felszabadító erőnek vélték (és amely zömmel az is volt, sokkal inkább, mint ahogy ezt ma szokás elismerni). Ez már egy másik korszak, amelyben a munkásosztály mint politikai aktor, mint politikai szubjektum nem létezik többé: a nemzetközi munkásmozgalom halott. Nem viselkedhetünk úgy, mintha az 1920-as években lennénk – nem azokban az években vagyunk.

Mi történt azóta? A fölszabadító szociáldemokrácia – vagy ahogyan a plakátokon olvashattuk, cz-vel: a világot megváltoztató szociáldemokrácia – megszűnt: kettészakadt a munkásmozgalom, és a mozgósítás egy részét a fasizmus végezte el a kapitalizmus legszörnyűbb formájának érdekében – éspedig sikerrel. Ezt a szocializmus nem élte túl.

A II. világháború után a kommunista és a szociáldemokrata pártok lényegében lemondtak a szocialista célokról. Nem tehettek mást – nem föltétlenül árulók voltak. Nem gondolom, hogy például Palmiro Togliatti a munkásosztály ügyének árulója volt: valóban arra törekedett, hogy megegyezzek a burzsoáziával – ámde *a fasizmus föléledésével szemben*; akkor erre volt szükség.

Ez persze nagyon korlátozott cél az eredetihez képest. Mi viszont még ebben a helyzetben sem vagyunk: nincs ilyenfajta mozgás, nincs ilyenfajta mozgósítás. Nyoma sincs annak, hogy a szubaltern osztályok szélsőjobboldali mozgósításával szemben a baloldal akár csak defenzív értelemben is föllépne. Hallunk ugyan siránkozást (magam is szoktam siránkozni, jóllehet nem szeretem, és nem tartom helyesnek), de érdemi fellépést nem látunk. Ilyen a világhelyzet.

Továbbra is azt gondolom – egyébként eltérően Kis Jánostól és másoktól –, hogy a szocializmus eszménye nem az egyenlőség eszménye. A szocializmus más. Több. Nem hiszek olyan szocialista ideálban, amely az elidegenedett társadalom struktúráit nem kívánja fölbontani. Igaza van mindenkinek – az *Überhaupt*nak is – abban, hogy például (egyebek mellett) a munkamegosztás fölszámolása nem realiztikus. Ez igaz. De a szocializmus utópikus tartalma a kritikai meglátások és a megvalósítás elmondhatatlan nehézségei ellenére is fönmarad. Ez ősi álom (amely persze nem azért helyes és igaz, mert ősi), és a szocializmus ellenfeleinek kétségkívül továbbra is meg kell küzdeniük ezzel az álommal, amely az emberi létnek egy másik dimenzióját – nem pusztán csak méltányos, egyenlő és szabad dimenzióját, hanem egy mélyebb, igazabb, ha úgy tetszik, romantikusabb dimenzióját – képviseli és tárja föl. És hogyha valaki ezért harcolni kíván, én nem fogom erről lebeszélni.